

ABSZTRAKT

Már Pierre Bourdieu munkásságának kibontakozásával egyidőben jelentkeztek olyan kritikák, melyek az individuális cselekvők döntéseinek autonómiáját hangsúlyozva bírálták a cselekvést strukturális meghatározottságokra visszavezetni kívánó elméletét. Az azóta eltelt évtizedekben a francia és a német szakirodalomban egyaránt megjelentek olyan értékelések, melyek szerint az egyén társadalmi térben elfoglalt pozíciójának pontos meghatározhatóságát posztuláló, döntéseit e pozícióra visszavezetni kívánó megközelítése egyre kevésbé tűnik alkalmasnak a makroszintű rétegződési viszonyok, az egyéni életpályák és a cselekvők által megélt hétköznapi tapasztalat érvényes empirikus és elméleti megragadására.

Írásomban azt igyekszem feltérképezni, hogy mely Bourdieu által meghozott döntések eredménye az, hogy elméletének látszólagos meggyőző ereje az individualizálódás tendenciáinak kibontakozásával arányosan csökken. A „szubjektivista” és „objektivista” szociológiai megközelítések névleges szintetizálása során – explicite mindössze a fenomenológiai orientációjú szociológiával konfrontálódva – Bourdieu kimondatlanul a megértő szociológiai program egészével szembehelyezkedve határozta meg álláspontját. Véleményem szerint ennek köszönhető, hogy elmélete nem rendelkezik azzal a felbontóképesseggel, amelyet a strukturális individualizálódás viszonyainak modellálása megkövetelne. Bourdieu a megértő szociológiával szakítva mondott le azokról a biztosítékokról, amelyek hiányában elméletét joggal érheti a strukturális determinizmus vádja.

Az individualizáció folyamatát feltérképezni óhajtó szociológus paradox helyzetben találja magát: a megszokott makrostrukturális elemzési kategóriák jelentőségének fajlagos csökkenésével kutatása tárgya kicsúszni látszik kezei közül, ugyanakkor a tendencia kétségtelen társadalmi-strukturális meghatározottságára való tekintettel joggal érzi magát illetékesnek a kérdés vizsgálatában. A paradoxon feloldására tett javaslatom: a Bourdieu-féle elméleti keretet olyan referenciapontként érdemes tekintetbe vennünk a makroléptékű individualizálódási folyamat kutatásakor, mely kiindulópontot kínál egy olyan nem pusztán az individuális, de hangsúlyosan a szubjektív szemszöveget előnyben részesítő megértő szociológiai megközelítés számára, melyet a weberi értelemben véve érvényes, vagyis nem csupán kauzálisan, de értelmi szempontból is adekvát eredmények közlésének vágya motivál.

Kulcsszavak: Bourdieu, cselekvőség, habitus, individualizáció, szubjektivitás

---

¹ ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociológia Intézet, Társadalomelmélet Tanszék. Elérhetőség: havrancsik.daniel@tatk.elte.hu

BOURDIEU AND THE PARADOX OF INDIVIDUALIZATION

ABSTRACT

Already during the development of Pierre Bourdieu's theory, criticisms were directed against his reduction of action to structural determinations, critics instead emphasizing the autonomy of the decisions of individual actors. Since then, evaluations have appeared in both French and German literature suggesting that efforts to precisely define the individual's position in social space and to trace their decisions back to this position are less and less suitable for the valid empirical and theoretical elaboration of macro-level stratification relations, individual life paths, and the lived experience of actors.

In my paper, I try to map the decisions made by Bourdieu that are responsible for the apparent loss of the persuasive power of his theory, which decreases in proportion to the unfolding of the tendencies of individualization. During the nominal synthesis of the „subjectivist” and „objectivist” sociological approaches – explicitly confronting phenomenologically oriented sociology – Bourdieu tacitly defined his position in opposition to the interpretative sociological program in general. As a consequence, his theory does not have sufficient capacity to examine the conditions of structural individualization. By parting with interpretative sociology, Bourdieu renounced its guarantees, in the absence of which his theory could rightfully be accused of structural determinism.

Sociologists who are eager to map the process of individualization find themselves in a paradoxical situation: with the decreasing relevance of the usual categories of macrostructural analysis, their subject of research seems to slip out of their hands; yet at the same time, given the undoubted socio-structural determination of the tendency, they rightfully feel competent in examining the issue. To resolve the paradox, I propose to consider Bourdieu's theoretical framework as a point of reference in the evaluation of the macro-scale individualization process. His work should be applied as a point of reference for an interpretative sociological approach, taking into account not only the individual but also the subjective perspective, which attempts to offer accounts that are not only causally adequate, but are also meaningfully adequate in Weber's sense.

Keywords: Bourdieu, agency, habitus, individualization, subjectivity

BOURDIEU ÉS AZ INDIVIDUALIZÁCIÓ PARADOXONA

„Bizonyos, hogy amennyiben az egyénként való létezés megpróbáltatás, akkor ez a megpróbáltatás mindig társadalmi” (Dubet 2012:75)

Már Pierre Bourdieu tudományos pályájának kibontakozásával egyidőben jelentkeztek a francia szociológiában olyan kezdeményezések, melyek az individuális cselekvők döntéseinek autonómiáját hangsúlyozva kínáltak érveket a cselekvést strukturális meghatározottságokra visszavezetni kívánó elmélete ellen (Touraine, Boudon). A legutóbbi évtizedekben felsorakoztak melléjük azok az „individuumszociológiai” megközelítések – Lahire (2011), Martuccelli (2010), Dubet (1994, 2012) és mások –, melyek Bourdieu-t megidézve világítottak rá, hogy az általa felvázolt elméleti keretben nem maradt kellő tér a diszpozíciók plurális és ambivalens természetének modellálására. Németországban az életstílus- és milió kutatások (Berger 2008; Vida 2008) mellett különösképpen az individualizálódás folyamatával foglalkozó kiterjedt diskurzus (elsősorban Beckre [1997], Schulzére, a Luhmann nyomdokában járó rendszerelméleti szemléletű individualizálódás-kutatásra, illetve újabban Andreas Reckwitz [2020] szingularizáció elméletére gondolok) mutatott rá arra, hogy az egyén társadalmi térben elfoglalt pozíciójának pontos meghatározhatóságát posztuláló, döntéseit e pozícióra visszavezetni óhajtó megközelítés egyre kevésbé tűnik alkalmasnak a makroszintű rétegződési viszonyok, az egyéni életpályák és a cselekvők által megélt hétköznapi tapasztalat érvényes empirikus és elméleti megragadására.

Tanulmányomban azt igyekszem feltérképezni: mely Bourdieu által meghozott döntéseknek köszönhető, hogy elméletének látszólagos meggyőző ereje az individualizálódás tendenciáinak kibontakozásával arányosan csökken, és hogy milyen indítékok játszottak szerepet e döntések meghozatalában. Álláspontom szerint az „objektivistá” és a „szubjektivistá” megközelítésmódok közti – legfeljebb retorikai szempontból sikeres – szintézisteremtési kísérlete háttérben megbúvó, a megértő szociológiai magyarázati elvekkel való konzekvens és határozott szakítása során mondott le Bourdieu azokról a biztosítékokról, melyek hiányában elméletét olykor jogosan éri a strukturális determinizmus vádja.

Az intézményes (vagy kollektív, illetve strukturális) individualizálódás nem az egyéni élethelyzeteket befolyásoló társadalmi hatások jelentőségének csökkenését jelenti, éppen ellenkezőleg:² a folyamat egy sajátos társadalmi strukturális konfiguráció eredménye, melynek vizsgálatához a szociológiának számos eddig megoldottnak hitt kérdést kell előzetesen újra végiggondolnia. Az individualizáció folyamatát feltérképezni óhajtó szociológus paradox helyzetben találja magát: a megszokott makrostrukturális elemzési kategóriák jelentőségének fajlagos csökkenésével kutatása tárgya kicsúszni látszik kezei közül, ugyanakkor a tendencia kétségtelen társadalmi-strukturális meghatározottságára való tekintettel joggal érzi magát illetékesnek

---

² „A szingularitások tehát egyáltalán nem antiszociálisként vagy preszociálisként értelmezendők. [...] Éppen ellenkezőleg: a szingularitások maguk a dolgok, melyek körül a későmodernitásban a szociális kikristályosodik” (Reckwitz 2020:5–6).

a kérdés vizsgálatában. A paradoxon feloldására tett javaslatom: a Bourdieu-féle „objektívizmus-nehéz” elméleti keretet olyan referenciapontként érdemes tekintetbe vennünk a kollektív individualizálódási folyamat kutatásakor, mely (bizonyos értelemben negatív, ugyanakkor a magyarázat útját kikövező, és a kérdésben olykor-olykor felmerülő túlkapasokkal és ideologikus állításokkal szemben biztosítékot adó) fogódzókat kínál egy olyan nem pusztán az individuális, de hangsúlyosan a szubjektív szemszöveget előnyben részesítő megértő szociológiai megközelítés számára, melyet a weberi értelemben véve érvényes, vagyis nem pusztán kauzálisan, de értelmi szempontból is adekvát eredmények közlésének vágya motivál, és melynek vállát nem nyomja a szintézisteremtési törekvés terhe.

Pontosabban: Bourdieu strukturális determinizmusát úgy kell meghaladni, hogy az általa a habitus, diszpozíció, tőke, mezők stb. fogalmaival körvonalazott keretet mozdulatlan háttérként vesszük számításba, melynek előterét a maguk valós mozgalmasságában, temporalitásuk és heterogenitásuk teljességében megmutatkozó egyéni élethelyzetek, és a belőlük kirajzolódó új struktúraformációk töltik be étellel. Mindennek elkerülhetetlenül szükséges kezdőlépése egy módszeres szociológiai szubjektívizmus (Havrancsik 2015, 2018) érvényesítése, melyben a cselekvők által megélt hétköznapi tapasztalat szolgál a deskriptív elemzések háttéréül – amelyek aztán később az ezt a szubjektív szintet szükségszerűen elhagyó oksági-magyarázó vagy akár normatív megközelítésekben is kamatoztathatók. Hasonló gondolatok felmerültek már a francia individuumszociológiákban – például Lahire (2011) „pszichológiai szociológiájában” –, és a német szakirodalomban is. Mindezekhez a duális (az oksági-magyarázati logika és a hermeneutikai feltételek terén egyaránt biztosított) weberi magyarázati modellhez való visszatérés szükségessége, illetve a fenomenológiai szociológia eszköztárának használata melletti érveléssel szeretnék hozzájárulni. Bourdieu vonatkozásában ez azt jelenti, hogy az általa meghozott döntést – az elsőként Weber által megfogalmazott majd a fenomenológiai szociológia által tovább specifikált – megértő szociológiai alapelv elutasítását (melyet főképp *A gyakorlat elméletének vázlata* alapján kísérlek meg bemutatni) kell visszavonni.

Az intézményes (illetve strukturális) individualizálódás terminussal arra a folyamatra utalok, amelyre – a klasszikus modernitás tendenciáira vonatkozó simmeli és parsonsi előzmények után – Ulrich Beck (1997) hívta fel a figyelmet a nyolcvanas években, eredetileg az NSZK példáján:³ a későmodern társadalom differenciálódási tendenciái, mindenekelőtt a munkaerőpiac és az oktatás területein jelentkező átrendeződések olyan kollektív individualizálódáshoz, az életutak sajátos élettörténeti kontingenciák által meghatározott elkülönöződéséhez vezetnek, mely a szociológiát (az egyenlőtlenség- és rétegződéskutatás specifikus területein túlmenően is) a megszokott makrostrukturális fókuszú magyarázati mód hatékonyságának megkérdőjelezésére készíti. A társadalmi pozíciót leíró makroszkopikus léptékű változók jelentősége részarányában csökken az olyan kisebb léptékű tényezők, mint az individuális tapasztalat szubjektivitására épülő „értelembarakcsolás” (Hitzler 2008), vagy a miliő- és életstílus-képződés javára. A vonatkozó német elemzések mellett hasonló belátásra jutott az – életstílus- és miliőkutatásokhoz hasonlóan ambivalens módon, de kétségtelenül bourdieu-i inspirációra építő – individuumszociológiai mozgalom, valamint Anthony Giddens és Scott Lash is. A közös nevező a felsoroltak közt annak belátása, hogy az individuális életkörülmények és cselekvések afféle magyarázata, mely csupán a makrostrukturális változókra (mindenekelőtt az osztályhelyzetre) támaszkodik, mind empirikus, mind elméleti értelemben jelentős mértékben vesztett meggyőző erejéből. A makroléptékű kategóriák mellett egyre nagyobb jelentőséget képviselnek az egyéni életutak *megéléséből* származó

³ De mondandójának relevanciáját kezdettől fogva más későmodern társadalmakra is kiterjesztve (Beck 1997). Lásd később: Beck 2003; Beck–Beck-Gernsheim 2002.

(a makrostrukturális tényezőkre nem okvetlenül visszavezethető, szubjektív) determinánsok. Az ezek által kirajzolt kombinatorikus viszonyok komplexitására tekintve megállapítható, hogy az egyéni élethelyzetek és cselekvésmódok a társadalomkutatás által hagyományosan tekintetbe vett tényezők által aluldetermináltak, és a magyarázatlan hányad növekvő részarányára való tekintettel a hagyományos megközelítést kisebb léptékű, a cselekvők reflexivitását előtérbe helyező individuális és interpretatív fókuszú módszerekkel kell kiegészíteni.

Bourdieu-vel szemben gyakorta megfogalmazott kritika, hogy megközelítésmódja determinisztikus. Ennek a vádnak több változata ismert. Jelen írásban ugyancsak modelljének túlzott determinizmusa mellett érvelek.⁴ Bourdieu szerint az individuális cselekvés a cselekvő egyén társadalmi pozíciói és diszpozíciói által jóformán teljes mértékben meghatározott, továbbá explicite feltételezi, hogy a pozíció és a gyakorlat közt eredendő összhang áll fenn, mivel az előbbi meghatározza az utóbbit.⁵ Másodsorban: úgy vélem, hogy egy nagy igényrel megfogalmazott elméletet nem lehet annak anticipált kritikája felől, illetve az általa nem magyarázott reziduumok (vagy kivételek) felől megírni. Az elméletírás belső logikáját követve Bourdieu helyesen járt el, mikor elméletét – mely végső soron egy sajátos strukturalista gyakorlat-elmélet – a struktúra és a gyakorlat közti függvényeszerű viszonyt előtérbe állítva vázolta fel.

Ugyanakkor véleményem szerint Bourdieu hibázott abban, hogy a szubjektivitás komponensét (e magyarázati mód logikájának megfelelően) voltaképpen elsinkófta: a *szubjektivitás* felcserélése egy külső nézőpontból hiánytalanul megragadható, a habitusa által meghatározott gyakorlatai véghezvitele során reflexió hiányában is eligazodó *individuummal*, ugyanis nem jelent ennél kevesebbet. Ezzel a lépéssel Bourdieu lemondott a megértő szociológiai elemzés mód elidegeníthetetlen eleméről, az értelem szerinti adekvátóság Weber által megfogalmazott kritériumáról,⁶ mely a cselekvések indíték-, cél- és eszközrelációkban való értelmi elrendezésének kívánalmával az oksági magyarázatok érvényességének biztosítékaként volt hivatott szolgálni, a felületes funkcionális hozzárendelések, a rejtett kollektizmus és az inkorporált viselkedésmódok misztikája által átítatott újabb (nem csak bourdieu-i) gyakorlat-elméletekénél ambiciózusabb igényeket szolgálva. Ezzel annak az objektivizmusnak nyitott utat, melyet maga hevesen, meggyőzően bíralt (Bourdieu 2009).

A névlegesen az objektív és szubjektív fókuszú megközelítések szintetizálását célzó fejtegetéseiben Bourdieu explicit formában a fenomenológiai szociológia schützti formájával és az etnometodológiával konfrontálódik. Ténylegesen azonban nem pusztán ez utóbbiaktól határolja el magát, hanem általában véve a megértő szociológiai programtól. Az eredetileg Max Weber által megfogalmazott, a fenomenológiai szociológia és az

4 Pillanatnyi bírálatom a cselekvők diszpozícióik általi túlzott meghatározottságának, valamint a gyakorlat és a társadalmi pozíció közti eredendő összhang feltételezésére korlátozódik. Azokhoz a kritikusokhoz, akik szerint Bourdieu elmélete nem kínál lehetőséget a társadalmi változás, illetve a mindenkori status quót felforgató jelenségek magyarázatára, nem csatlakozom. Fáber Ágoston (2017, 2018) energikusan érvel az utóbbi ellenvetések érvénytelensége mellett; megállapításainak többsége – véleményem szerint – meggyőző. (Bourdieu „determinizmusa” kapcsán lásd még Hadas 2022:21–23.)

5 „[...] a habitus által létrehozott gyakorlatok (amelyeket generáló elvük kialakulásának egykori körülményei határoznak meg) eleve alkalmazkodnak az objektív körülményekhez” – írta Bourdieu (1978:238).

6 „Értelme szerint adekvát» nevezünk egy összefüggő viselkedést, amennyiben összefüggő részeinek kapcsolatát átlagos gondolkodási és érzelmi szokásaink szerint mint tipikus (ahogyan mondani szoktuk »helyes«) értelmi összefüggést fogadjuk el. »Kauzális adekvát» viszont csak egymásra következő folyamatoknál, beszélünk, amennyiben a tapasztalat szabályszerűsége valószínűsíti, hogy a folyamatok csakugyan mindig ugyanabban a sorrendben következnek egymásra” (Weber 1987:43, kiemelés az eredetiben).

etnometodológia mellett más interpretatív irányzatoknak is kiindulópontul szolgáló alapelv⁷ szerint a logikai formáját tekintve és tartalmában kielégítő szociológiai magyarázat megköveteli, hogy a vizsgált társadalmi jelenségek előidézésében (illetve fenntartásában) közreműködő cselekvők privát értelemtársításai⁸ önálló (vagyis a cselekvői interpretáció szempontjából külsődleges objektív viszonyokra nem visszavezethető) konsztitutív elemként vétessenek tekintetbe. A cselekvő értelmező helyzetmeghatározása *oka* cselekvésének, ezért az érvényes oksági magyarázat megfogalmazásának előfeltétele a cselekvői értelemtársítások megértése.

A megértés ezen aktusának referenciája a cselekvő saját, „belső” szemszöge. Bourdieu első lépésként ezt a belső referenciát a cselekvő számára külsődleges, objektíve megragadható individuuum referenciájára cseréli, melynek attribútumait a második lépésben objektív társadalmi strukturális körülmények által determináltként jeleníti meg. Miközben e transzformáció lehetősége, sőt, szükségessége mellett explicite a fenomenológiai hagyományból származó szociológiai megközelítések szubjektívizmusának ellenében érvel, Bourdieu valójában magát a megértő szociológiai alapelvet utasítja el. Mindennek tétje nagyobb, mint amekkorát bevall: argumentációja nem a fenomenológiai szociológiai és az etnometodológiai, hanem általában véve az interpretatív megközelítés érvényességét kérdőjelezi meg.⁹

Bourdieu a maga elméleti stratégiájának szempontjából következetesen, mi több helyesen jár el, mikor az oksági adekvátság követelményét (mint az oksági természetű szociológiai magyarázatok elvi fundamentumát) helyezi előtérbe, és joggal bírálja a fenomenológiai szociológiát, illetve az etnometodológiát, amely (Schützöt követve: Schütz 1932; Havrancsik, megjelenés alatt) az értelmi adekvátság mögé sorolva tünteti el az oksági magyarázatok logikai követelményeit – és bizonyos értelemben az oksági magyarázatok megfogalmazásának szándékát is.¹⁰ Az azonban nem menti Bourdieu-t, hogy az általa egyszerre támadott és megőrizve meghaladni vélt szerzők analóg hibát vétettek a szociológiai magyarázat logikájának biztosítékait illetően; az élethelyzetek egyediesülésével és a szubjektív reflexivitás szerepének megnövekedésével járó individualizálódási folyamatra tekintve világosan látható, hogy az objektív-strukturális magyarázati mód a másik pólus belátásainak figyelembevétel nélkül tévutakra vezethet. Az egyéni tapasztalat szintjén az individualizálódás tendenciája *megjelenik*; a cselekvő egyének *reflektálnak* a relációs térben elfoglalt pozíciójukra. Tapasztalataik és rá vonatkozó reflexiójuk *módosítják* a társadalmi térben elfoglalt pozíciójukat; gyakorlatuk reflexióval telítődve kilép a korábbi diszpozícióik által körvonalazott keretből. Ha csupán a társadalmi

7 Mindennek pontosabb kifejtéséhez lásd: Havrancsik 2017, megjelenés alatt.

8 Weber „szubjektív, szándékolt” értelemről beszél (Weber 1987:38).

9 Akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy Bourdieu nem csak Schütz-cel és az etnometodológiával, de már Weberrel is szakít – azzal a megkövetéssel, hogy ez a szakítás a megértő szociológia módszertani alapelvére vonatkozik. Magától értetődik, hogy ez nem változtat azon a tényen, hogy Bourdieu jelentős ösztönzéseket nyert Weber munkáit olvasva. A két szerző szakmai érdeklődése közt jelentős átfedések vannak (gondoljunk csak az intézményi keretek közé ágyazódó hatalmi viszonyoknak szentelt figyelemre, vagy a társadalmi csoportok életstílus szerinti elkülönülésének jelentőségét aláhúzó elemzésekre). Mindezzel együtt a Weberrel való módszertani szembehelyezkedés Bourdieu részéről bevallatlan maradt.

10 „A praxeológiai megismerési mód egyetlen lényeges ponton tér el a fenomenológiai megismerési módtól, amelynek eredményeit mindazonáltal be is építi: objektíven elfogadja, hogy a tudomány tárgyát annak művelői a józan ész evidenciáival szemben egy olyan konstrukciós eljárással hódították meg a maguk számára, amely ezzel szoros összefüggésben szakítást jelent mindazon »előre gyártott« reprezentációval, mint amilyenek a megelőlegezett osztályozások vagy a hivatalos definíciók. Vagyis a praxeológiai megismerés teljes egészében visszautasítja azt az elméletéről szóló elméletet, amely a társadalomtudományok konstrukcióit »másodfokú konstrukciókra, azaz a társadalom színpadán szereplők által létrehozott konstrukciók konstrukcióira« redukálja, ahogyan azt Schütz vagy Garfinkel teszi, amikor a társadalmi szereplők által létrehozott »beszámoló beszámolóira«, a beszámolókból készített beszámolókra redukálja, amelyek révén világuk értelmet nyer” (Bourdieu 2009:189; kiemelések: HD).

térben elfoglalt pozíciókra és diszpozíciókra vagyunk tekintettel, magyarázatunk részleges marad, ugyanis pusztán ezek alapján a cselekvés aluldeterminált.¹¹ Az individualizálódási folyamat által kikezdett strukturális meghatározottságok helyén individuális szinten, de kollektív hatókörben jelentkező új individuális szinten kell betölteni, míg nem állnak rendelkezésre azok az új strukturálódási minták, melyek újra többé-kevésbé világosan körvonalazható csoportokat definiálva kedveznének a kollektivitás korábbi formáinak közegében kiformalódott főáramú szociológiának.

1. táblázat. „Praxeológia”, megértő szociológia, individualizáció

Bourdieu („praxeológia”)	fókusz: oksági adekvátság („objektivista”)	cél: objektív szociológiai magyarázat	hiányosság: az értelem szerinti adekvátság elejtése
megértő szociológia (Weber, fenomenológiai szociológia, etnometodológia)	fókusz: értelem szerinti adekvátság („szubjektivista”)	cél: a cselekvések szubjektív hátterének modellálása	hiányosság: az oksági adekvátság (okszági magyarázati modell) elejtése
individualizáció	az egyéni tapasztalat cselekvés/életmódformáló ereje megnő = az értelem szerinti adekvátság követelménye előtérbe tolul	Az érvényes objektív szociológiai magyarázatnak összhangban kell lennie a cselekvők megélt tapasztalatával	követelmény: oksági + értelmi adekvátság

Bourdieu kritikája – noha lényegében a megértő szociológiai logika egésze ellen irányul – rendszerint explicite az etnometodológiát veszi célba, mellyel egyébiránt – az általa döntő pontokon félreinterpretált, intellektualista cselekvésemelésnek bélyegzett – pragmatista gyakorlat-teoretikust (Havrancsik, megjelenés alatt), Alfred Schützöt is meg kívánja sebezni. A Webertől való elszakadás implicit, bevallatlan marad. A támadás formája: Bourdieu megpróbálta bemutatni, hogy a fenomenológiai-etnometodológiai magyarázat referenciapontja, a természetes beállítódás olyan hatalmi (főként állami) struktúrákra alapozódik, melylyel támadott kollégái nem számoltak.¹² E helyütt nincs terünk arra bővebben kitérni, hogy Bourdieu vagy félreértette, vagy félremagyarázta a természetes beállítódás és korrelátumainak mibenlétét, sem arra, hogy a hatalmi viszonyokra irányuló reflexió már előfeltételezi az elsődleges világtapasztalat meglétét, mely iránt a fenomenológiai mozgalom – szociológiai variánsaival együtt – érdeklődik (vö. Throop–Murphy 2002).

¹¹ Ha esetleg elfogadjuk azt az állítást, hogy a cselekvéseket teljes egészükben meghatározzák a cselekvő pozíciói és diszpozíciói (vagyis a cselekvés az utóbbiak által ténylegesen determinált), feltételeznünk kell, hogy a specifikus diszpozíciók pillanatnyi szituációkban való aktualizálódása valamiféle automatikus kiválogatódási folyamat (vagy akár a köztük lévő eleve feltételezett összhang?) eredményeként áll elő. Az, hogy egy adott szituációban az egyén plurális habitusának mely vetületei, mely diszpozíciói érvényesülnek, valójában önálló elemzést igénylő kérdés (Lahire 2011; Hadas 2022).

¹² „A társadalomtudomány nem választhatja el objektív feltételeitől az olyan diszpozíciókat, mint amilyen a natural standpoint (természetes beállítódás) vagy az olyan műveleteket, mint amilyen az epokhé, melyeket a fenomenológia a tudat tiszta műveleteiként ír le. A doxa bírálata elválaszthatatlan az objektív struktúrák válságától, és olyan kritikus nyelvezet meglétét feltételezi, amely lehetővé teszi az ezekkel összefüggő tapasztalat megnevezését is” (Bourdieu 2009:191, 13. lábjegyzet, kiemelés: HD. A fordítást kis mértékben módosítottam). Másutt: „Végeredményben tehát az állam az alapja a »logikai« és az »erkölcsi konformizmusnak« (Durkheim kifejezése), azaz a világ értelmére vonatkozó hallgatolagos, prereflexív és közvetlen megegyezésnek, amely a »mindennapi tudat (common sense) világaként« előálló világtapasztalat alapelvét alkotja. (A fenomenológusoknak – akik felfedték ezt a tapasztalatot – és az etnometodológusoknak – akik megkísérelték leírni – nem állnak rendelkezésükre azok az eszközök, amelyekkel megalapozhatnák, okait megvilágíthatnák: így eltekintenek az általuk megérteni kívánt társadalmi valóság felépítését meghatározó elvek társadalmi létrehozásától, és azt sem vizsgálják, hogy vajon az állam mennyiben járul hozzá azoknak a szervezőelveknek a megalkotásához, amelyeket a társadalmi cselekvők a társadalmi rend megteremtése folyamán alkalmaznak” (Bourdieu 2002:107). Szeretnék emlékeztetni arra, hogy az etnometodológia módszerét Harold Garfinkel az esküdtszék intézményének vizsgálatából kiindulva fejtette ki (Garfinkel 1968).

A fenomenológiai szociológia eredeti, schützi variánsa nem a társadalmi *rend* fennállásának feltételeire, hanem a társas-társadalmi tapasztalatok *átélésének* és tudományos *leírásának* feltételei iránt tudakozódik. A Bourdieu által célba vett etnometodológia pedig nem afféle, a makrostrukturális keretfeltételekről elfeledkező mikroszociológia-variáns, hanem azon kis léptékű, rövid időbeli és szűk térbeli kiterjedésű, pillanatnyi értelemhozzárendelések által bonyolított rendteremtések deskriptív feltárása, amelynek mélyéig a szociális léptékű rend csápjai nem érnek le. Azon a mikroszkopikus szinten, ahol a társadalmi rend szövetének hézagos és áttetsző volta láthatóvá válik, a rend kialakítása a kis hatókörű interpretációk társas „kialakulására” kényszerül alapozódni. Az etnometodológia erről, és nem az egyenlőtlenségeket generációk távlatában átörökíteni képes makroléptékű rend leírásáról szól. Bourdieu valódi célja a *doxa* bírálata (Bourdieu 2009:191, 13.lábjegyzet) – a *doxa* azonban nem azonos a természetes beállítódással. A természetes beállítódás mint prereflexív tapasztalatomód nem csupán a *doxa*, de a *doxára* irányuló kritikai kérdések megfogalmazásának is előzetes lehetőségfeltétele, így logikai elsőbbség illeti meg. Hamis tudatról akkor beszélhetünk, ha tudunk egyáltalán tudatról beszélni. Bourdieu üzenete: a szubjektivitás és interszubjektivitás viszonyai egyaránt visszavezethetők az objektív körülményekre. A fenomenológiai szociológia üzenete: a szubjektivitás nem oldódik sem interszubjektivitásban, sem objektivitásban. Mindezek alapján nem tartom túlzásnak azt állítani, hogy Bourdieu nem csak hogy nem építette be a fenomenológiai irányultságú szociológia eredményeit, hanem saját megközelítését annak poláris ellentétéként vázolta fel.

Bourdieu álláspontja szerint a tevékenység – *gyakorlat* – valódi rejtett szervezőelve az adott cselekvő diszpozícióinak halmaza, mely függvényszerű kapcsolatban áll a cselekvő által a társadalmi térben elfoglalt pozícióval. E strukturális összefüggés fennállását feltételezve a szubjektív-egyéni motivációs és interpretációs viszonyok iránti tudakozódás okafogyottá válik. Az 1990-es évektől népszerűvé váló úgynevezett gyakorlat-elméletek (*practice theory*) elméletek (Reckwitz 2002; Schatzki et al. 2001.) jelentős őseik és képviselőik némileg esetlegesen összeválogatott¹³ sorába Bourdieu-t is felvették. A bourdieu-i „praxeológiával” összhangban e heterogén¹⁴ irányzat követői is szükségtelennek tartják a tevékenységek célok, eszközök, egyéni motivációs viszonyok terminusai alapján orientálódó vizsgálatát. Míg azonban Bourdieu-nél a gyakorlat maga is magyarázatra váró tényezőként jelenik meg, a gyakorlatelméletek szóhasználatában e kifejezés nem a kérdésre, hanem a válaszra vonatkozik: a társas-társadalmi tevékenység szervezőelve a gyakorlat, mely az irányzat követői számára tovább nem magyarázandó (egyész szerzők szerint tovább nem is magyarázható), és ezért komolyabb strukturális összefüggések feltárására tett kísérleteket sem igénylő logikai elem. Jellegzetesen nagyvonalú megfogalmazásban: „A gyakorlat az a rutinszerű mód, ahogyan a testeket mozgatják, a tárgyakat kezelik, a személyekkel bántanak, a dolgokat leírják, és ahogyan a világot megértik” (Reckwitz 2002:250). A gyakorlatelmélet követői elsősorban a nem tudatosuló háttértudás társadalmi viszonyai iránt érdeklődnek, és ezek átható jelentősége mellett érvelnek. E háttértudás megismerésére – ugyan némileg más formában és más okból – Bourdieu is kitérített figyelmet fordított, és – ugyancsak a gyakorlatelmélet képviselőihez hasonlóan, őket meghihetve – e háttértudás kitérített hordozójaként tekintett a testre. Míg

13 A gyakorlatelmélet nagyjainak arcképcsarnoka Marxtól, Heideggertől és Wittgensteintől Foucault-n és Garfinkelen át Giddensig, Latourig és Judith Butlerig terjed. A nagy tekintélyű szellemek megidézése mellett a mozgalom szószólói relatíve kevés igyekezetet fektettek olyan általuk gyakorta használt fogalmak szociológiai történeti háttérének kielégítő áttekintésére, mint a szokás (*habit*), a hétköznapi élet (*everyday life*), a hallgatóságos (illetve reflektálatlan vagy implicit) tudás vagy a rutin. A pragmatizmus (lásd pl. Dewey 1922) és a cselekvéseméleti (annak részeként akár egyenesen „praxeológiai” – Mises 2003) hagyomány által felhalmozott eredmények relevanciája felett az irányzat figyelme ugyancsak elsiklott.

14 Az irányzat nem egységes, képviselőinek és tudományos produktumaiknak érvelési színvonala egyenetlen. Az alábbiakban pár gyakorta megfigyelhető jellemző jegyre reflektálok.

azonban Bourdieu-nél a gyakorlat kifejezés az emberi tevékenység *magyarázatához* vezető út egyik köz-benső állomására utal, a gyakorlatelméletek szótárában e terminus jellemzően a pusztá deskripció sokkal rövidebb útszakaszának kezdő, köz-benső és végső pontjait jelöli. Bourdieu arra törekedett, hogy megmagyarázza a gyakorlatot, ezzel szemben a gyakorlatelméletek a gyakorlattal kívánnak más társadalmi jelenségeket megmagyarázni úgy, hogy a gyakorlat mibenlétére, születésére, feltételeire stb. vonatkozó kérdéseket a gyakorlat általuk feltételezett továbbemelezhetetlenségére hivatkozva utasítják vissza. A két megközelítés magyarázati igényei közti különbségtől függetlenül mindkettőre igaz, hogy megszabadul a cselekvőség szubjektív meghatározottságából eredő kellemetlenségektől. A gyakorlatteoretikusok esetében, Bourdieu-ével szemben, nem mondható el, hogy ez reflektált és konzekvens elméleti munka eredménye lenne, illetve hogy komolyabb kísérlet történt volna a keletkezett új betöltésére.¹⁵ A gyakorlat fogalma, abban a formában ahogy az a gyakorlatelmélet követőinél rendszerint megjelenik, előfeltételezi annak a kollektív érvényű mögöttes rendnek a meglétét, melyet magyaráznia kellene, és melynek léte az individualizálódás folyamatának előrehaladásával egyre inkább illuzórikussá válik.

A szubjektivitással kapcsolatos problémákat elkerülő stratégiával összhangban áll az egyéni tevékenység és az objektív strukturális viszonyok közti eredendő harmónia Bourdieu részéről történő feltételezése.¹⁶ Ennek fennállása esetén nem szükséges az egyéni cél- és eszközválasztások illetve értelemhozzárendelések terrénumára tévednünk, hiszen e szubjektív tényezők valójában olyan strukturális viszonyok által határozódnak meg, melyek a társadalomtudomány eszközeivel a maguk objektív formáiban leírhatók. Bourdieu bizonyos – rendszerint a hasadt habitussal, illetve az úgynevezett Don Quijote-hatással (Bourdieu 2000; Hadas 2022:18) foglalkozó – szöveghelyek tanúsága szerint maga is tisztában volt az elv gyakorlati megvalósulásának korlátaival. Sőt, egy helyütt így vélekedett: „Az elsődleges hatások habitus formájában való visszamaradása azt is jelenti, hogy a struktúrák és a habitusok közti közvetlen megfelelés [...] csak sajátos eset az objektív struktúrák és beállítódások közti lehetséges viszonyok rendszerén belül” (Bourdieu 1978:239. Kiemelés: HD). A habitusok és az objektív struktúrák közti szakadást Bourdieu krízisekkel és hirtelen változásokkal hozta összefüggésbe (Bourdieu 2000:160) – ám feltételezhetjük, hogy az individualizáció sokkal kevésbé esemény-, mintsem folyamatjellegű, és nem hirtelen megvalósuló, hanem évszázados távlatokban beteljesedő tendenciája is olyan hatás, mely erodálja a habitusok és a struktúrák közti megfelelést.

A társadalmi pozíció általi meghatározottság fajlagos csökkenésével az individuum életét egyre inkább saját döntései határozzák meg. Az alany, mondhatni, cselekvőségre kényszerül. Hogy e kényszerre hogy reagál, azt csak a cselekvések és cselekvési tervek, döntések, a személyes motivációs komplexum figyelembevételével lehet megvizsgálni – vagyis a szubjektív tapasztalat szempontjából. A francia individuumszociológiai képviselői szerint, annak ellenére, hogy a legszemélyesebb tapasztalatok sem mentesek a társadalmi kategóriáktól, a

¹⁵ A gyakorlatelméletek argumentatív zavarai kapcsán lásd elsősorban: Turner 1994.

¹⁶ „Az ágensek és a társadalom között létezik valamiféle tudat előtti, nyelv előtti megfelelési viszony: az ágensek gyakorlataikban és eljárásaikban folyamatosan olyan tételeket alkalmaznak, amelyek tételként meg sem fogalmazódtak” – írja Bourdieu (2002:132). Másutt: „[...] a habitus által létrehozott gyakorlatok (amelyeket generáló elvük kialakulásának egykori körülményei határoznak meg) eleve alkalmazkodnak az objektív körülményekhez, legalábbis ha azok a körülmények, amelyek között a habitus működik, azonosak (vagy hasonlóak) maradtak azokhoz a körülményekhez képest, amelyek között a habitus kialakult” (Bourdieu 1978:238–239). Illetve: „A habitus mintegy öntőformaként alakítja ki – igaz, állandó rögtönzés révén – a válaszokat, amelyek előre alkalmazkodnak a saját kialakulásának körülményeihez hasonló vagy azokkal azonos objektív körülményekhez. A habitus olyan jeleket követ, amelyeket csak ő vesz észre és fejt meg, s amelyek voltaképpen nem is léteznek más számára, és ezen az alapon olyan gyakorlatokat hoz létre, amelyek megelőzik az objektív jövőt” (Bourdieu 1978:268).

szubjektivitás kiindulópontjához kell igazodni, mivel „a cselekvők hozzák létre az eseményeket, nekik van gyakorlati és oksági ismeretük a cselekvések, szituációk, döntések, választások beavatkozásos egybefűzésére, melyet egyetlen kutató sem érhet el ugyanazzal a precizitással” (Dubet 1994:225, idézi Takács 2012:15).

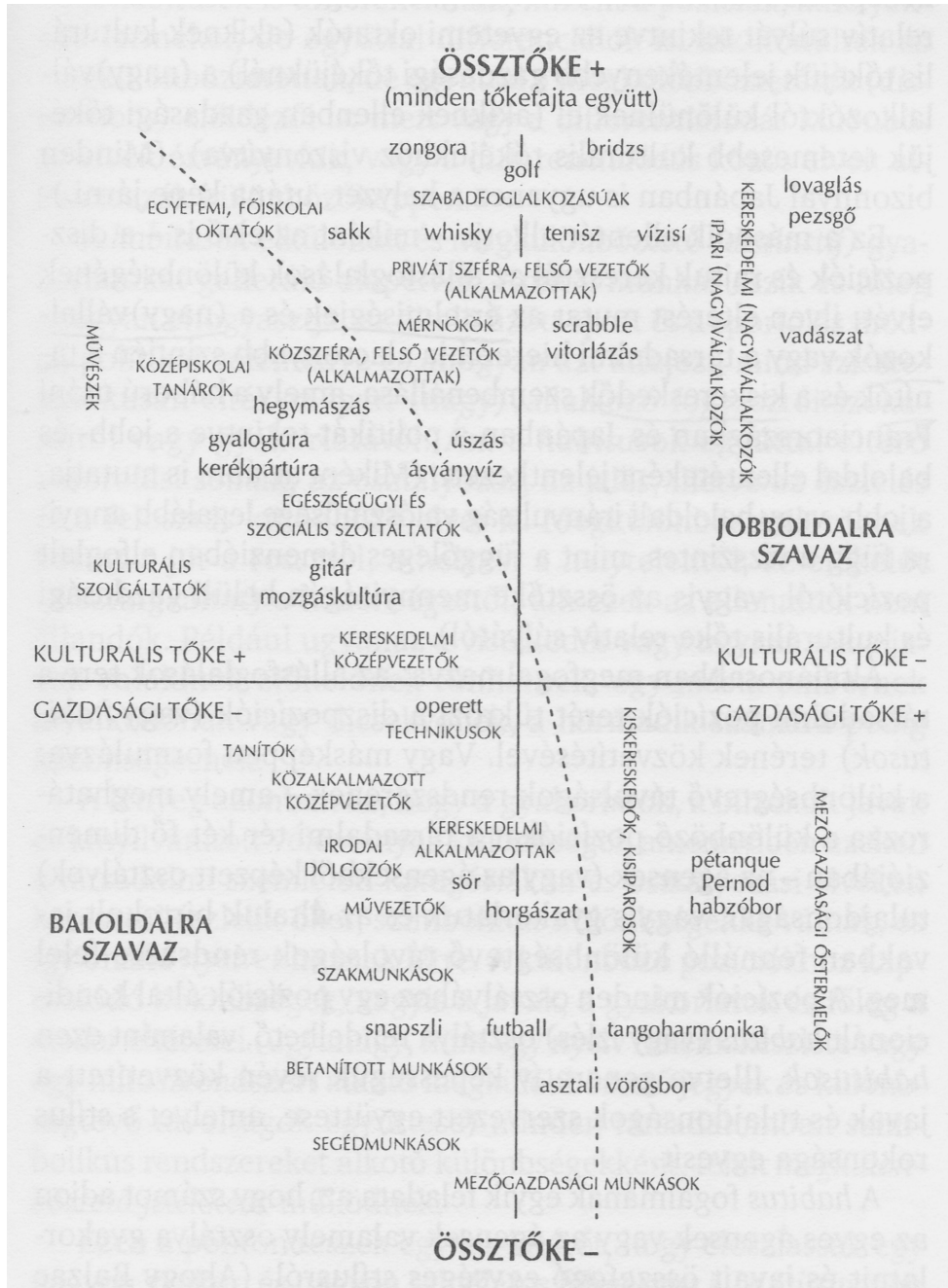
Amennyiben egyetértünk azzal a belátással, hogy az individualizáció a szubjektív tapasztalat és értékelés jelentőségének növekedéséhez vezet, szükséges, hogy rehabilitáljuk a szubjektív értelemkialakítás folyamatát vizsgáló szociológiai megközelítéseket – melyek magyarázati teljesítményüket részben éppen Bourdieu kiegészítésével csillanthatják meg. Úgy gondolom, hogy az individualizálódás tendenciájával kapcsolatban önmagában kevés érzékenységet mutató elmélete paradox módon hozzájárulhat az individualizáció folyamatának jobb megragadásához. A hasadt habitus fogalma, mely több alkalommal is felbukkan az életműben, de melyet Bourdieu szisztematikus formában nem dolgozott ki (Hadas 2022) magától értetődő kiindulópont lehet a társadalmi strukturális változások (Fáber 2017:9), illetve az objektív strukturális meghatározottságok és az egyéni tapasztalatok elválásának vizsgálatakor. Emellett visszatarthatja az individuumszociológiai kutatásokat attól, hogy elveszzenek a részletekben (Hadas 2022:46), illetve bizonyos értelemben ellentétét képezheti az individuum koncepciójának előtérbe állítása esetén gyakorta megjelenő ideológiai behatásoknak.

Túlzás volna azt állítani, hogy az individualizáció hatására a Bourdieu által ábrázolt osztály- és habitusviszonyok feloldódtak volna – sokkal inkább arról van szó, hogy az egyértelmű strukturális hozzárendelés magyarázóereje *bizonyos területeken* kérdéssé vált. Hogy mely területek ezek, és hogy az egyes területeken belül milyen mértékű strukturális viszonyokat összekuszáló átrendeződés történt, az empirikusan tisztázandó kérdés. Mindezek feltárásakor Bourdieu továbbra is segítségünkre lehet. Ennek illusztrációjáért tekintsünk először az alábbi, eredetileg a *La Distinction* című műből származó (1.) ábrára.

Aligha feltételezhetjük, hogy annak a megjelenítési módnak az átvétele, amelyet Bourdieu az 1960-as évek Franciaországában megfigyelt társadalmi pozíciók és életstílusok közti viszonyok e virtuóz ábrázolásánál alkalmazott, érvényes eredményekre vezetne a jelenkori francia társadalomra vonatkozóan. A pontosabban körülhatárolható múltbéli és a legfeljebb elmosódó kontúrokkal ábrázolható jelenkori összefüggések leképezéseit egymás mellé helyezve¹⁷ ugyanakkor bizonyára láthatóvá válnának specifikus területek, amelyeken relatíve jobban (illetve relatíve kevésbé) lennének megfigyelhetők az individualizálódás tendenciájával összefüggésben álló átrendeződés hatásai. Bourdieu „determinista” megközelítése, a diszpozíciók, habitusok, tőkefajták stb. fogalmisága ebben az összehasonlító formában megítélésem szerint annak ellenére szolgálhat referenciapontként, hogy elsődleges magyarázóereje csökkenőben van. Kissé túlozva és némileg pontatlanul akár úgy is fogalmazhatnánk: ha sikerül pontosabban meghatároznunk, hogy a társadalmiság mely területein csökken a Bourdieu-féle strukturális megfelelésekre alapozott módszer deskriptív és magyarázati hatékonysága, akkor éppen azt ragadtuk meg, amelyet az individualizálódás folyamata iránt érdeklődő társadalomkutatók kezdettől fogva szerettek volna. A Bourdieu nyomán kapott eredményeket a későbbiekben természetesen nem szükséges (és e dolgozat érvelése szerint nem is célravezető) az eredeti bourdieu-i keretben értelmezni. Az individualizáció problematikájának olyan társadalomtudományos vizsgálata, amely a weberi magyarázati elvekkel összhangban nem csak az oksági, de az értelem szerinti adekvátság kritériumait is szem előtt tartja, és ezért kitüntetett – és szükségképpen egyre fokozódó mértékű – figyelmet fordít az individuális interpretációk feltárására, paradox módon éppen az utóbbiak primer jelentőségét tagadó bourdieu-i elmélet talaján talál biztos pontot az elrugaszkodáshoz.

17 Gondolat kísérletről van szó. Nem állnak rendelkezésemre olyan empirikus eredmények, amelyek lehetővé tennének egy ilyen összevetést.

1. ábra. A társadalmi pozíciók tere és az életstílusok tere

Forrás: Bourdieu 2002:17

HIVATKOZÁSOK

- Beck, U. (1997) Túl renden és osztályon? In Angelusz R. (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*, 418–468. Budapest: Új Mandátum.
- Beck, U. (2003) *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég.
- Beck, U. – Beck-Gernsheim, E. (2002) *Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. London: Thousand Oaks, New Delhi: SAGE. <https://doi.org/10.4135/9781446218693>
- Berger V. (2008) Életstílus- és miliókutatások a német szociológiában: a hagyományos struktúramodellek alternatívái? *Replika*, 64–65, 115–130.
- Bourdieu, P. (1978) Az osztályok pályája és a valószínűségi okság. In *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat, 237–310.
- Bourdieu, P. (2000) *Pascalian Meditations*. Stanford: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. (2002) *A gyakorlati észjárás*. Budapest: Napvilág.
- Bourdieu, P. (2009) A gyakorlat elméletének vázlata. In *A gyakorlat elméletének vázlata & Három kabil etnológiai tanulmány*. Budapest: Napvilág, 175–340.
- Dewey, J. (1922) *Human Nature and Conduct. An Introduction to Social Psychology*. New York: Henry Holt & Co.
- Dubet, F. (1994) *Sociologie de l'expérience*. Párizs: Seuil.
- Dubet, F. (2012) Az egyén dialogikus felfogása felé. Az egyén mint szociológiai problémákat felvető és megoldó gépezet. *Replika*, 79, 67–66.
- Fáber Á. (2017) From False Premises to False Conclusions. On Pierre Bourdieu's Alleged Sociological Determinism. *The American Sociologist*, 48, 436–452. <https://doi.org/10.1007/s12108-017-9337-1>
- Fáber Á. (2018) Pierre Bourdieu: Elmélet és politika. Budapest: Napvilág.
- Garfinkel, H. (1968) The Origins of the Term 'Ethnomethodology'. In Hill, R. J. – Crittenden, K. S. (szerk.) *Proceedings of the Purdue Symposium on Ethnomethodology*. Institute Monograph Series no. 1., Institute for the Study of Social Change, Purdue University, 5–11.
- Hadas M. (2022) Outlines of a Theory of Plural Habitus. Bourdieu Revisited. London, New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003179702>
- Havrancsik D. (2015) Methodological Individualism: the Merits of a Schutzian Perspective. *Schutzian Research*, 7, 65–87. <https://doi.org/10.5840/schutz201575>
- Havrancsik D. (2017): Max Weber és Alfred Schütz: megértő szociológiai alapvetések. In Örkény A. (szerk.) *Kötő-Jelek – az ELTE Társadalomtudományi Kar Doktori Iskolájának évkönyve 2016*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar, 5–20.
- Havrancsik D. (2018) Toward a General Theory of Understanding. Schutzian Theory as Proto-Hermeneutics. *Human Studies*, 41(3), 333–369. <https://doi.org/10.1007/s10746-018-9460-1>
- Havrancsik D. (megjelenés alatt) Az értelem genezise. Alfred Schütz tudományos életművének rekonstrukciója. Budapest: ELTE–Eötvös.
- Hitzler, R. (2008) Értelembarácsolás. Az életstílusok szubjektív elsajátításáról. *Replika*, 64–65, 41–54.
- Lahire, B. (2011) *The Plural Actor*. Cambridge: Polity Press.
- Martuccelli, D. (2010) *La société singulariste*. Párizs: Armand Colin.
- Mises, L. von (2003) *Epistemological Problems of Economics*. Auburn: Ludwig von Mises Institute.
- Reckwitz, A. (2002) Toward a Theory of Social Practices. A Development in Culturalist Theorizing. *European Journal of Social Theory* 5(2), 243–263. <https://doi.org/10.1177/13684310222225432>
- Reckwitz, A. (2020) *The Society of Singularities*. Cambridge: Polity Press.
- Schatzki, Th. R. – Knorr-Cetina, K. – von Savigny, E. (szerk.) (2001) *The Practice Turn in Contemporary Theory*. London, New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203977453>
- Schütz, A. (1932) *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt. Eine Einleitung in die Verstehende Soziologie*. Wien: Julius Springer Verlag.
- Takács E. (2012) „Individuumszociológiák”. Modernitásmegközelítések a francia szociológiában. *Replika*, 79, 7–21.

- Throop, C. J. – Murphy, K. M. (2002) Bourdieu and Phenomenology. A Critical Assessment. *Anthropological Theory*, 2(2), 185–207.
<https://doi.org/10.1177/1469962002002002630>
- Turner, S. (1994) *The Social Theory of Practices. Tradition, Tacit Knowledge and Presuppositions*. Cambridge: Polity Press.
- Vida Zs. (2008) Az autonóm életstílustól egy pluralizált társadalomkép felé. *Replika*, 64–65, 33–39.
- Weber, M. (1987) *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. Szociológiai kategóriáiban*. Budapest: Közgazdasági és Jogi.